

PRIKULICS ARANYOSSZÉKEN

A PRIKULICS KÉPZETE SZENTMIHÁLYON

A prikulics olyan ember (többnyire férfi), aki éjszaka (fehér vagy fekete) kutyává alakul, és ebben a formában embereket kísérget, ijeszt, esetleg megtámad, tép, marcangol. Beszél – emberi, nappali mivoltának hangján. Hármat kecskebukázik, így alakul át. Visszaalakulni csak úgy tud, ha valaki (vagy ő magát) megsebzí, vért ereszt rajta. Drótkerítésre akasztkodik, vagy megkér valakit, szúrja meg. Általában rejti prikulics-voltát, de az is előfordul a történetek szerint, hogy valakinek felfedi titkát. Átalakulása nem nyilvános, mindig eltűnik, elrejtőzik arra az időre. Láthatatlan. Mégis megfogalmazzzák az átváltozás módját: hármat kecskebukázik, fetreng.

Prikulics lehet valaki sorsszerűen vagy jellemének következtében, mintegy büntetésből. Ez maga után vonja a sajnálkozást vagy az elítélést. A prikulics általában marginális, de mindig tagja egy közösségnek. Ismert ember, akit nap mint nap látnak, akivel érintkezni kell. Így jönnek rá arra is, hogy prikulics: meglátják a támadáskor megtépett ruha foszlányát fogai között, vagy véres sebeit, a karmolásokat másnap a testén. Csúnya ember, alacsony, és a falubeliekkel keveset beszél. A prikulicsot tisztátalannak tartják, ami itt ördögít vagy démonikusát jelent.

A fentiekben a prikulics legjellemzőbb tulajdonságait foglaltam össze az általam gyűjtött szövegek alapján. 1992–93-ban több fázisban gyűjtöttem hiedelmeket Aranyosszéken: Szentmihályon és Várfalván. A gyűjtés nem tematikus volt, csak a hiedelmek tárgykörében zajlott. Aztán 1997-ben Szentmihályon boszorkányságról gyűjtöttem, és néhányan – boszorkányságról lévén szó – a prikulicsról (is) beszéltek. Ez fontos, mert a két képzet közti rokonságot jelzi. 1998 telén – tavaszán a prikulicsról kérdezősködtem. Ekkor már „ismerősök” voltak a prikulicsok, és a velük kapcsolatos történetek mellett rákérdeztem arra is, hogy milyen ember volt egy-egy prikulics, milyen kapcsolatai voltak ember formájában.

Ebben a dolgozatban a prikulics képzetét néprajzi, társadalmi és kognitív szempontból fogom megvizsgálni.

A PRIKULICS NÉPRAJZI KONTEXTUSBAN

Aranyosszék, ahol a prikulics jelenségét vizsgáltam, vegyes lakosságú terület. Többségben a román és a magyar lakosság van, mellettük nagyobb lélekszámban még cigányok élnek. Mivel a dolgozathoz felhasználított szövegek jórészt Szentmihályról származnak, és ebben a faluban alig néhány ci-

gány él, a román és a magyar hiedelmek kontextusában fogom vizsgálni a prikulicsot. Persze, nagyon nehéz eldönteni, mi román és mi magyar hiedelem egy vegyes lakosságú területen. Az alább következő összefoglalás kiindulópontjaként elfogadom magyar hiedelemnek azt, amit a magyar néprajzkutatók eddig annak tekintettek, román hiedelemnek pedig azt, amit a román néprajzkutatók román hiedelemnek tekintettek. Az én szövegeim ezúttal csak magyar emberektől származnak. Ez egy gyengéje ennek a dolgozatnak. A prikulics hiedelmének eredetét nem vizsgálom, kapcsolatait el- lenben igen.

A prikulics a magyar néprajzban

A prikulics a magyar néprajzban *hiedelemként*, amit a hiedelemvilág részeként lehet vizsgálni. Pócs Éva felosztása szerint az *átmeneti lények* csoportjába tartozik¹. Ha motívumok/funkciók kombinációjának tekintjük az egyes hiedelemként, megfigyelhetjük, hogy több hiedelemként is kapcsolatban áll. Átfedések vannak tulajdonságaik és funkcióik között. Ilyen hiedelemként a magyarok hiedelemvilágában: *a csordásfarkas, farkaskoldus, a boszorkány, a tálto, a garabonciás, a lidérc, a tízes ember, az ördög*. Ezekkel a hiedelemként a magyar néprajzban Ipolyi Arnold², Jankó János³, Gönczi Ferenc⁴, Róheim Géza⁵, Diószegi Vilmos, Csefkó Gyula⁶, Dömötör Tekla⁷, Pócs Éva, Keszeg Vilmos és Mogyorósi Sándor foglalkoztak.

Pócs Éva a Magyar Néprajz VII. kötetének *Néphit* című részében összefoglalja a magyar hiedelemvilág hiedelemként. Az *átmeneti lények* kategóriájában külön részt szentel az *emberfarkas-képzetek*nek. Számbaveszi az európai rokon-képzeteket. Megjegyzi, hogy a „*középkorban, majd az újkorban az európai werwolfhiedelmek egy része átveddött a kutyára is, sőt közép- és délkelet-európai hiedelmek szerint igen sokféle állat – disznó, kecske, ló, kígyó, macska, sólyom, hal – lehet werwolf; vagyis bizonyos emberek képesek mindezen állatok alakját ölteni.*” (577.) Közli a werwolfképzetek európai szakirodalmának jegyzékét.

Keszeg Vilmos *A mezősegi hiedelemvilág szerkezete* című disszertációjában a mezősegi prikulics-hiedelmekkel is foglalkozik. A hiedelmek morfológiai elemzését végzi el, amelynek alapján jól követhetjük egy-egy hiedelem szerkezetét és az egyes hiedelmek közti motivikus és strukturális egyezéseket.

Mogyorósi Sándor tanulmányában⁸ szinte teljesnek tekinthető összefoglalását találjuk a werwolf-típusú képzetekkel kapcsolatos magyar szakirodalomnak és forrásszövegeknek. Néhány hivatkozás található idegen nyelvű szakirodalomra is. E kutatásokon kívül forráskiadványokban⁹, szépirodalomban, szociográfiában¹⁰ találhatunk információkat werwolfokról/prikulicsról.

A prikulics és a magyar folklórbeli rokon hiedelmek közös tulajdonságait egy táblázatban szemléltetem. A benne foglaltak „általános” hiedelemként: az egyes hiedelemként szakirodalomból elvonatkoztatott képét tük-

rözik. A valóságban egy-egy hiedelemként időben és térben nagyon változó képződmény. Egy szűkebb közösségen belül viszont vannak hasonlóságok. Ezek alapján állítottam össze a prikulics szentmihályi képét. A szakirodalomban a múlt századbeli adatoktól az egészen frissekig többféle található. Ebben a rövid dolgozatban a történeti dimenziótól eltekintek. Táblázatomban szerepel a mesebeli sárkány és az ördög képzete is. Az utóbbi szerintem legalább olyan fontos hiedelemként, mint a többi, ha nem fontosabb. Hiszen a keresztény vallásossággal való viszonyában egy egész princípium megtestesítője (a rosszé). Néhány negatív tulajdonságokkal rendelkező hiedelemként az ördög alárendeltjeként vagy szinonimájaként jelenik meg, pl. a prikulics, a boszorkány. A lidérc a kísértet-képzeteket képviseli a táblázatban. A tüzes ember képzete azért jelenik meg, mert Aranyosszéken több hiedelemként is rokonságot mutat (pl. a prikulics és a boszorkány, amikor tüzes kerék formájában gurul).

Pikulics	Farkaskoldus, csordásfarkas	Lidérc	Táltos	Gara- bonciás	Boszor- kány	Tüzes ember	Sárkány (mesebeli)	Ördög
Eltűnik	+	-	+	+	+	-	-	-
Átváltozik	+	-	+	+	+	-	-	+
Embert támad	-	-	-	+	+	-	+	+
Ijeszt	+	+	-	+	+	+	+	+
Verekszik	+	-	+	-	-	-	+	-
Bosszút áll	+	-	+ vihar, jégeső	+	+	-	+	-
Vér	-	-	-	-	-	-	+	-
Eltűnik	+	+	+	+	+	+	-	+
Fáradt másnap	-	-	+	+	+	-	-	-
Más jel (pl. karmolás)	-	-	+	-	+	-	-	-

A prikulics a román néprajzban

A román néprajzban mitikus lénynek tekintik a prikulicshoz hasonló képzeteket, a hiedelemvilágot pedig általában mitológiának, az orosz folklóristákhoz kapcsolódva. A prikulics román folklórbeli rokonai: *pricolici/priculici*, *vircolac*, *strigoi*, *vampir*, *moroi*.

Mihai Evseev¹¹ román hiedelmeket összefoglaló munkájának „Pricoliciul” (A prikulics) című szócikkében írja: a prikulics rossz szellem a román mitológiában; előfordulhat *prikulics*, *trikolics* elnevezéssel is. A kísértetek (*strigoi*¹²) kategóriájába tartozik, az élő strigoi-ok közé. Nincsenek vámpírtulajdonságai. Először Dimitrie Cantemir említi (Descriptio Moldaviae I, 3.) és a franciák *loup-garou*-jával azonosítja.

A prikulicsról nem nyújt egységes képet Evseev összefoglalója. Más-más forrásból származó adatokat összesít. Az így összegyűlt sokféle képzetből az derül ki, hogy a román hiedelemekben éppúgy nem állandóak a prikulics attribútumai, mint a magyar hiedelmekben. És hasonlóképpen egymásraterődnek/variálódnak a különböző hiedelemlényekkel kapcsolatos képzetek. Pl. nem véletlen, hogy a románban a *strigoi* boszorkány is; a *strigoként* számontartott prikulics betegséget, járványt terjeszt, belopakodik éjszaka a házakba, és megnyomja az emberek mellét álmukban. Emellett rendelkezik „megszokott” tulajdonságaival is: háromszor kecskebukát vetve átalakul kutyává vagy farkassá, aztán eltűnik, majd kutya formában újra megjelenik, nekiugrik a feleségnek, aki egy övvel védekezik, majd megsebzí a sarlóval és a prikulics eltűnik. Amikor ember képében visszatér, a fogai közt levő rongydarabról ismerik fel. Ez volna az egyik megszokott történetípus. A másik történetípus szerint az emberek útját állja a faluban, verekszik a kutyákkal. Ez kiegészül itt azzal, hogy megöli a kecskéket és más szarvasmarhákat, farkassá alakulva a farkasok vezére lesz, a legvérmesebb, aki aztán elpusztítja a juhokat. Ha a démont elűzik belőle, rendes emberként élhet. Vulcănescutól¹³ idézi, hogy a prikulics démonikus ereje ellen egy hiedelem szerint „a prikulics farka” (*coada pricoliciului*) nevű fűvel lehet védekezni. Ez az erdőben nő egy olyan helyen, ahol egy ember prikuliccsá alakult háromszor kecskebukázva. Evseev a prikulicsról szóló szövegek által alátámasztottnak látja Eliade¹⁴ véleményét arról, hogy itt egy beavatórítus maradványaival van dolgunk: a fiatal farkasemberek dák időkől származó háborús avatórítusával. Tipológiai szempontból a prikulics a *werwolf*, *loup-garou*, *valkodlak*, *volkodlak*, *vrykolak* rokona. A szó etimológiájára több hipotézist is kidolgoztak: H. Tiktin szótárában a szláv *vlukodlak*ból van származtatva, ami a románban *vircolac* lett. Al. Ciorănescu javaslata több hitelt érdemel: a román szó vége az újjörög *likos*ból jönne, első része pedig a *trich*/*trichos* (haj, szőr) lenne (*Diccionario Etimologico Rumano*, 664). Ezt a hipotézist R. Vulcănescu is elfogadja. Nem kizárt azonban – írja Evseev –, hogy a prikolics helyi neve ennek a démonikus lénynek, egy „regionális jelző”, ami a kísértetűzés (*destrigoizare*) tájainkon sűrűn gyakorolt módjára vonatkozik, a karóval való meg/átszúrásra (vö. szláv *prikoloti*: ’rögzíteni egy karóval’). Ez utóbbi etimológia figyelemreméltó. A román folklórban nem ritkaság a halála után kiásott *strigoii*ról (a *vámpírok* is ez a népi neve) szóló történet, akikbe karót ütnek, hogy végképp elpusztítsák, és megakadályozzák a túlvilágról való visszajárását. Magyar közösségből is lehet hasonló történetet idézni. Szóts¹⁵ István, Hunyad megyéből, Szentgyörgyvályáról származó filmrendező 1970-ben Budapesten Szekfű Andrásnak adott életút-interjújában mesél egy olyan prikulics-asszonyról (!), akit szintén „megszúrtak”.

Mihai Coman¹⁶ könyvében nem a kutyáról, hanem a farkasról szóló fejezetben találunk werwolf-képzetekkel kapcsolatos információkat. A farkas jelentős állat a román folklórban. Ezt a kalendáriumban megjelölt „farkas napjai” is jelzik. Ambivalens, jelenthet szerencset, erőt, és hozhat szeren-

csétlenséget, betegséget is. A farkasemberré-válás az utóbbi kategóriába tartozik. A farkas mint pszichopomposz jelenik meg a halottsíratókban. A farkasemberrel kapcsolatban a Muşlea-Bîrlea könyv alapján ír. A prikulicsok átkozott vagy sorsüldözött emberek, akik farkassá változnak, és farkában járnak a farkasokkal, amíg letelik az átok ideje, és visszaváltoznak emberré. Az olyan farkacsorda, amelyben prikulics van, a legrosszabb; megessi az embert is. A faluba betegséget hoz az emberek és állatok közé. A juhok tejét és vérének kiszívja¹⁷. A farkassá-változás egy vak ártó/rontó erőként jelenik meg, a rosszra úz, s a sors által sújtott ember tehetetlen vele szemben. Olyannyira rabul ejti, hogy énje megsemmisül. Az ember-státus elvesztése és az állatiságba való regresszió büntetesként jelenik meg. Az ember mint szociális lény átváltozása ragadozó, erőszakos állattá csupán egy másik erőszakos cselekedettel ellensúlyozható: Ha a falubelieknek sikerül megsebesíteni, és vért ereszteni a farkason, visszaváltozik újra emberré.

Candrea¹⁸ szerint a *vârcolac*, a *vámpír*, a *strigoi* és a *moroi* rendelkeznek közös tulajdonságokkal. A *vámpír* a *strigoi*-jal, a *pricolici* a *vârcolac*-kal mutat nagyobb hasonlóságot. A *mora* egy lidércszerű képzet.

Eliade¹⁹ a *strigoi*-okkal kapcsolatban a Muşlea és Bîrlea²⁰ által kiadott, Haşdeu gyűjtéséből származó anyag gazdag dokumentációjára utal. Eliade párhuzamot lát a román *strigoi*-ok és Diána követői (tündérek) között. A *strigoi*-ok át tudnak változni kutyává, macskává, farkassá, lóvá, disznóvá, varanggyá vagy más állatokká. Feltételezik, hogy bizonyos éjszakákon – főleg Szent György és Szent András napokon – kijárnak; amikor hazatérnek, hármat kecskebukáznak, és visszanyerik emberi formájukat. Eliade úgy gondolja, hogy a *strigoi*-ok éjszakai tetteinek a Ginzburg²¹ által elemzett éjszakai lélekharcokhoz van köze, amikor a werwolf-típusú samanisztikus varázslók szabad lelke állat formában harcol a közösség javaiért.

Az itt következő táblázatban az aranyosszéki *prikulics*-ot hasonlítom össze román folklórbeli rokonaival. A táblázatban szereplő román hiedelmek egymással is szoros kapcsolatban vannak. Így pl. a halott *strigoi* és a *moroi* néhol szinte ugyanazokkal a tulajdonságokkal rendelkeznek. A *vámpír* megnevezés Evseev szerint csupán etnológiai szakszóként létezik. A nép a szó által jelölt képzetet a *strigoi* kifejezéssel illeti. Megkülönböztetnek *élő* és *halott strigoit*. Az *élő strigoi* a *boszorkány* képzetéhez áll közel (vö. magyar folklórbeli *boszorkány*), a *halott* pedig a *vámpír*.

Prikulics	Pricolici	Vârcolac	Vámpír (strigoi mort)	Strigoi viu	Moroi
Eltűnik	+	+	–	+	–
Átalakul	+	+	– (meghal), + (néha átalakul)	+	– (halála után az ördög megszállja)
Ijeszt	+	–	+	+	+
Embert támad	+ –	– (Napot, Holdat)	+	+	–

Állatot támad	+	-	-	+	-
Bosszút áll	+	-	-	-	-
Vér	+	-	+ szívja	+ szívja	-
Eltűnik	+	+	+	+	-
Fáradt másnap		+	-	-	-
Más jel / seb	+	+	+ (nem megfelelő temetés stb.)	+ (burok, farkos stb.)	-
Megszúrják	+	-	+ (Karóval a holttestés)	-	+ (szeggel szíven a holttestét)

Megjegyzések:

- A prikulics hiedelmét *nemzetközi hiedelemkörnyezetben* is meg lehet vizsgálni. Rokona tágabb értelemben minden állattá átváltozó emberképzetnek, werwolf-típusú hiedelem. Francia nyelvterületen a *loup-garou*, német nyelvterületen a *werwolf*, szlávoknál a *vukodlak* a rokona. A már említett hivatkozásokon kívül meg lehet nézni, pl. a Mitológiai Enciklopédia werwolf, farkas, volkodlak, kerberosz, alsó mitológia stb. címszavait. A bolgár néphit *vampirja* is rokon képzet az általam vizsgált prikuliccsal.²²
- A farkasember képzetével kapcsolatban hivatkozni szokás Freud egyik tanulmányára²³. Ez a tanulmány egy farkasokkal kapcsolatos álom traumatikus és komplexuskeltő hatását elemzi. A címen kívül semmi sem indokolja idézését.
- A világirodalom farkasemberrel foglalkozó művei közül kiemelkedő alkotás Hermann Hesse *A pusztai farkas* című regénye. Ez a mű egy különleges „farkasemberről” szól, aki városi, polgári és mélyen intellektuális. A mű főszereplője szimbolikusan farkasember: az emberekhez, a városi, (kis)polgári kultúrához és önmagához való viszonyában. Egyben egy olyan farkasember, aki elszigetelt létmódjából „meggyógyul”.

A PRIKULICS TÁRSADALMI SZEMPONTBÓL

Társadalmi szempontú szakirodalom

Gustav Jahoda *A babona lélektana*²⁴ című könyvében egy egész fejezetet szentel a társadalmi szempontú elemzésnek. Felhívja a figyelmet arra, hogy az első látásra igen furcsa képzetek jelentéssel bírnak, és komoly következményekkel járnak egy közösség mindennapi életében. A hiedelmek kutatásának általa is gyakorolt pszichológiai szempontját ki kell egészíteni antropológiai és szociológiai vizsgálatokkal. Elsősorban **Evans-Pritchard** kutatásaira alapozza ebbéli meggyőződését. *A hiedelmek „társadalmi konfliktusok és feszültségek jelzőiként alakulnak ki, mivel a szerencsétlen eseményeket az emberek közötti súrlódásokkal kötik össze, és olyan keretként szolgálnak, mely-*

ben ezek a feszültségek és ellenségességek visszafoghatók, mivel megvannak az előírt módok az ekképpen megzavart társadalmi kapcsolatok elrendezésére, és megvannak a specialisták, például a jósök, akiknek az a funkciójuk, hogy közvetítőként működjenek.”

Az általam ismert néprajzi szakirodalomban a témával kapcsolatban az egyetlen társadalmi szempontú munka **Mogyorósi Sándor**²⁵ *Hiedelem és paraszti értékrend. A werwolfhiedelem szociális aspektusai* című írása.

Mogyorósi szövegforrások és szakirodalmi adatok alapján ír a werwolf-típusú hiedelmekről. Szociálpszichológiai szempontokat hasznosít. A werwolfot *mitikus lénynek* tekinti, és megjegyzi, hogy az ilyen hiedelemlények általában valamilyen *veszélyt* fogalmazznak meg. A hiedelemlényeket a közösség kulturális kontextusában vizsgálja, és arra kíváncsi, hogy milyen viszony áll fenn a hiedelemlény mögött álló érzelem és a közösség értékrendje között. A garabonciás, a farkaskoldus stb. a kereszténység felvétele előtt nem voltak dominánsan ártó jellegűek. Mogyorósi ezt nem kérdőjelezi meg, de azt mondja, hogy ez még mindig nem magyarázza meg, miért maradtak fenn ennyi évszázadon keresztül ezek a hiedelmek.

A német, skandináv, nyugati szláv és magyar hagyományban elsősorban pásztorokból és koldusokból lesz werwolf. *„Azt mondhatjuk tehát, hogy azok a szociális csoportok, amelyekre a werwolf-hiedelemalak projektálódik, mindenképp a társadalmi perifériáin²⁶ helyezkednek el.”* Ezen kívül werwolf lehet még *rendkívüli körülmények között született gyermekből*. Amikor varázslás következménye a werwolffá változás vagy férfi helyett *nő a werwolf*, azt Mogyorósi a *boszorkányság hatásának* tekinti a werwolf-hiedelemre.

Mogyorósinak az a hipotézise, hogy a merev normarendszerrel rendelkező falusi társadalom a *toleranciának* egy sajátos formáját fejlesztette ki, a *mitizálást*. *„A falusi társadalom marginális személyei eleve mitikus szerepek betöltésére hivatottak.”* A keresztény tanítás („szeresd felebarátodat mint temagadat”) Freud szerint követhetetlennek bizonyul a mindennapi életben. A társadalom margóján élő embereket a közvélemény ártó mitikus lényekké nyilvánítja és agresszív viszonyul hozzájuk. Ez a vallásos emberekből frusztrációt, bűntudatot vált ki. *„Az első érzelmi reakció, amely ebben a gondolati láncolatban jelentkezik, s amely a mitizált marginális személyekkel szemben jelentkező bűntudatra vezethető vissza – a bosszútól való félelem. Az ilyen bosszú a falu erkölcsi rendszerében tulajdonképpen jogos lenne, mivel olyan személy ellen irányul, aki nem tett eleget a keresztény erkölcsi követelményeknek. Az ilyen bosszú elítélését azonban lehetővé teszi az az elképzelés, hogy többnyire mitikus, vagyis démoni hatalmak segítségével történik, s mint ilyen üldözendő. Nem Isten büntetésének tekintik ezt, hanem az ördöggel cimboráló erők praktikájának.”*

Allport²⁷ *bűnbakképzésről* való elképzelését érvényesnek látja a werwolf-képzetek esetében. A bűnbak a tudattalanba szorult öngyűlölet álcája. A bűnbakképzés mechanizmusa önmagában még nem hiedelemteremtő. Ehhez szükség van a hagyományra, amely formába önti. A werwolf és más hie-

delemlények, fennmaradását az magyarázza, hogy „*alkalmasnak bizonyultak a társadalmi és morális feszültségek levezetésére.*”

Mogyorósi tanulmánya fontos kezdet a werwolfok – és hasonló képzetek – társadalmi szempontú vizsgálatában. Az ilyen vizsgálatok közelebb vihetnek annak megértéséhez, hogy milyen szerepe van egy hiedelemnek egy társadalom életében. Ennek a tanulmánynak hiányossága, hogy nem vizsgál meg semmilyen jelenkori anyagot és azokat az adatokat, amelyeket forrásokból ismer, csak általános kérdések felvetéséhez, boncolgatásához használja fel.

A tanulmány egy képzettel kapcsolatos források számbavétele és egy új szempontú kérdésfelvetés miatt fontos.

A prikulics a falu társadalmában

A *prikulics* jelenségének vizsgálatában fontos tényező, hogy nem csupán éjszaka, kutyává átalakulva prikulics a prikulics, hanem *nappal is* az. Megdöbbentő, de így is lehet emlékezni egy emberre: „*Sz. M. is mi vót... még kerék is tudatt lenni. Meg kutyává tudott változni.*”²⁸ Ebben a megfogalmazásban *az ember lefokozódik tárggyá vagy állattá*. Emellett, ahogy már kiemeltem, mindig *egy ismert ember*, egy konkrét közösségbeli a prikulics. Ezért nem lehet eltekinteni a képzet társadalmi talajától és „környezetétől”. Érdeemes megvizsgálni, *ki* az az ember, akihez egy közösségen belül ilyen jelentés társul. És azt is, hogy *ki és hogyan beszél prikulicsról*.

Kik a prikulicsok?

Ma Szentmihályt (tudtommal) nincs egyetlen prikulics sem. Akik voltak, meghaltak, de elevenen élnek az emberek emlékezetében. Több prikulicsra emlékeznek a közelmúltból. Néhányat közülük röviden bemutatok:

- **M. A.** alacsony, csúnya ember volt. Fuvaros volt, úgy tartották róla, hogy lopott. Sokgyermekes családapa volt. Egy mellékutcában lakott, de fontos helyek közelében (kocsma, temető, keresztutak). Magyar nemzetiségű, alsószentmihályi (alsófalvi).
- **R.**²⁹ Egy öreg román, felsőfalvi ember. Meghalt egy leánya, és a sírjára minden nap vitt ennivalót. A falubeliekkel nemigen beszélt³⁰.
- Egy felsőfalvi cigány harangozóasszony³¹, akinek a nevét nem ismerem. A felsőfalvi vonatállomás közelében lakott egy mellékutcában, ő is keveset beszélt az emberekkel. Róla is azt mondták, hogy mindig össze volt „körmelve”.
- Egy román, alsófalvi suszter, akit egy este két lány (kb ötven évvel elől) előbb mint embert látott előttük menni az utcán lámpával a kezében, majd egyszer csak kutyaként ment előttük szájában a lámpával. Akik ezt a prikulicsot látták, élnek még, javakorabeliek. Alsófalviak, de lennebb laknak, mint például M. A. és a Főúton. Ők M. A.-t is számon tartották, mint prikulicsot. A suszterről viszont mástól nem hallottam.

- Rajtuk kívül még egy falubeli prikulicsról tudok, aki az egyik általam megkérdezett K. P. házának helyén lakott, még mielőtt az apja a ház-helyet vette volna. Ez a prikulics a Főúton lakott, tehát nem szükség-szerű, hogy mellékutcából legyen.

A szentmihályi prikulicsokon kívül még tordai, koppándi, harasztosi, gyéresi³² és várfalvi prikulicsokról tudok. A koppándit és a várfalvit kivéve mindegyikről Szentmihályt hallottam. A koppándi prikulicsról egy huszon-éves fiú mesélt 1990-ben Tordán. Fehér kutya formájában jár éjszaka az utcán, és meg kell sebezni, ahhoz, hogy visszaalakuljon emberré. A fiú védekezés céljából magánál hordott mindig egy kést. A várfalvi prikulics kissé eltér tulajdonságaiban, megjelenési formáiban (pl. tüzes kerék a kutyán kívül) a többitől.

Ki és hogyan beszél prikulicsról?

Az elbeszéléseket két részre lehet osztani aszerint, hogy az elbeszélő *saját élményét meséli el, vagy valaki másnak a múltbeli élményét vagy emlékét.* Az utóbbi esetben többszörös áttevődés útján juthatott el az elbeszélőhöz a történet. Közben valószínűleg változott. De azt gondolom, hogy fontos, hogy emlékeznek rá, beszélnek róla. Ha nem volna semmi jelentősége a történetnek, többé soha nem mondanák el.

A rendelkezéseimre álló szövegek alapján azt állapíthatom meg, hogy kevés ember mesél saját élményt. Többen vannak, akik családi körből származó élményeket, családtagok emlékeit mesélik. És szintén elég sok olyan történet van, ami ismeretlen/megnevezetlen ember élményét meséli el. Vándortörténet.

Egy másik vizsgálati szempont az volna, hogy az elbeszélő *hogyan viszonyul az elmondott szöveghez:* mondhatja „azonosulva”, beleéléssel, valóságként kezelve. És mondhatja távolságtartással, a kételkedéstől a lenézésig terjedően bármilyen érzellemmel. Az utóbbi esetben számára nem elfogadható jelzésrendszer az olyan, amiben „prikulicsok” vannak. Komolytalannak tartja, pedig komoly jelzésnek van szánva egy ilyen történet.

Találkozások a prikuliccsal

A találkozás fontos mozzanata a prikulicsról szóló elbeszéléseknek. Ha nem léteznének ilyen alkalmak, a prikulics ugyan létezhetne (változatlanul képzeletbeli tényként), de nem rendelkezne ugyanezzel a társadalmi jelentőséggel. A prikuliccsal való találkozás többnyire éjszaka történik és magányosan, de nappal is előfordulhat. A nappali találkozásoknak egyik sajátossága, hogy bár több ember van jelen, csak egyik látja a prikulicsot.

Nappal: Ha a nappali találkozásokat számbaveszem a rendelkezéseimre álló szövegek alapján, a következő esetek fordulhatnak elő:

- meg kell küzdeni a prikuliccsal, meg kell szűrni vagy valami más módon megsebezni:

„– Hát igen. Nálunk a faluba – pontosan így vót. Azt mondta az egyik szomszéd a másíknak: gyere, segítsé', szeggyük össze a szénát. E' mentek, és az asszony mondta az urának: – Te, azt mondja; én, azt mondja, nem megyek fe', hanem híjad a szomszédát, és segítsél neki, hogy dobja fe'. Jó. Há lelkem! Az az ember, akit híttak - az asszony haragudatt réája, hogy mér híttá pont azt a szomszédát. Az ember, hogy csináljan nekiek bosszút, nekifogatt, s azt mondta, hogy: – Ha akarod, hogy segísek neked, ne gyere te. – Nem, azt mondja, én nem megyek se fe', se le, azt mondja, tünök innen el! Az ember el is tün; nekifogott szépen, három nagy kecskebukát vetett, s lefelé ment, mint egy nagy kutya. És – azt mondja az ura az asszonynak: – Te velem nem tolsz kí, hanem gyere, hogy rakjuk fel, s gyere ide. – Na én biza nem megyek, me egy akkora nagy fekete kutya, izé, fehér kutya előttem van, azt mondja, s én, azt mondja, nem tudok tőle szabadulni. Te, azt mondja, gyere le, azt mondja, és szabadítsál meg.

Ez az ember, amejik átvátózott, nekifogatt, és addig mind harcolt velle ... (a kazetta vége) Akkó az ember, amikó látta, hogy má' több kettőné, nekifogott szépen, és elment onnan; de – amikó hogy ment vóna el – az ember lejött onnan, me nem vót segítsége, mikó látta, hogy mijen nagy kutya, nekifogatt, s belényomta a villát. Hogy hol érintette, azt nem tudam, csak annyi, hogy hát vért eresztett rajta. S amikó vért eresztett rajta, nekie elment az ereje, több ereje nem vót, s akkor ő át kellett hogy vá'tozzék. És megszólalt és beszélt! S azt mondta: – Te, azt mondja, eresszél el és ne tartsál itten. S akkor az ember eleresztette, s azt mondta a feleséginek, hogy gyere ide. Odament a felesége, és azt mondja: – Kacagjál! S amikor a felesége kacagatt, akkor látta, hogy hát tényleg ő harapta őtet, az a fehér kutya, mer látszodatt a foga közt a kötényinek a darabja. S akkor aztán az az ember azt mondta nekie: – Na most előttem, azt mondja, vá'tozzál vissza! Hogy lássalak, hogy hogy csinálád. S akkor elment ott, azon a hejen, ahol ő csinálta, s visszavátózott embernek.” (K.G.-né I. néni 66 éves, Székelykocsárdon született.)

- a keresztúthoz kell menni:

„– Aztat igen. Aztat egy –...vót egy mostohaapám; az ott lakatt, ahol laknak Etusék...

(Szigeti?) Szigeti Etusék; és ő beszélte el nekünk, ... valakinek egy kutya. S az a kutya – de az a kutya, az prikulics vót! Mi hallgatunk! Fialalak vótunk, hallgattuk, hogy mi lesz a vége! Hát azt mondja, hogy a prikulics, amikor átv'tozik az ember kutyanak. És jöttek egy szekérel, s az megállatt a Malom utca szájába, a keresztútná'. És akkor a kutya meg – meg – hogy mondják? Meghenderikázta magát a...(Igen, bucskázott a fején keresztül...) Kétsze', háromszó

kecskebukát vetett, s akkó ember lett. Ennyit hallottam. (Mijén kutya volt? Mijén színű? Nem emlékszik, mit mondtak?) Arra nem emlékszem. Nem, nem is mondta, hogy mijen vót, egy nagy, hosszú lábú kutya vót. És amikó ember lett, hogy kifetrenge magát, s ember lett, úgy össze vót karcolva! Hát a kutya más kutyáva' összeverekedett! És arró' lett aztán - sebes, na! Még véres vót a kutya, azt mondta az öregem. (S az ijen kutya - támadta meg az embereket, vagy nem? Megtámadta az embereket?) Meg. Meg; azt mondta, hogy megtámadta az embereket is, de az ember, ahogy e' menekült, abba járt az is, hogy a keresztúthaz menjen, me ott aztán mingyá védve van. Na. Aztán csodálkoztunk, hogy há' hogy lehet az ember kutya?! Mondam: Há macska nem? (Kacag.)" (B. A. 90 éves asszony)

- 3. vagy elvezetheti a prikulicsot nem látó ember a másikat haza:

„Karmolt. Me ecce', ott né, anyám ment vízé' - K. M. -tó' horadtuk a vizet - és azt mondja anyámnak egy asszan: Jaj, A., az Isten hozta magát! - Mi a baja van? - azt mondja. Ez a, minek hívják, na, ez a Pusának a nénje, ot az anyám utcájába. Azt mondja: Mi a baja van? - Jaj, nézze meg, hallja, mekkora nagy óriási kutya van itt né előttem! - azt mondja. Maga nem látja? - Édesanyám azt mondja: Nem látak semmit. - Nézze meg, azt mondja, itt van, né, előttem; arra mejek, arra jön, ha erre mejek, erre jön, azt mondja. Nem tudak elmenni haza. Fiam, azt mondja, itt vótam ebbe az utcába, itt, errébb, tojásé, né, azt mondja, mind előttem jár. S akkó anyám e' vite. Azt mondja: - Ne haragudj. - Anyám nem látta a kutyát. S ő látta. S anyám e' vitte egész hazáig. Má nem lakatt messze tőlünk. Aztán úgy magyarázták e', s mindenki tudta, hogy ő prikulics. Aztán ava' ne legyen baja az embernek, me aztán addig jár, amíg megtámad." (N.I.)

Éjszaka: Bár nappali átváltozásokról is mesélnek, a falubeliek azt tartják tipikusnak/általánosnak, ha a prikulics éjszaka változik át kutyává. Az éjszakai találkozásokról szóló történetek a következőképpen csoportosíthatóak:

- Pl. egy gyermek észlel valami fényeset és ijesztőt a sötétben. Ezt később - a prikulicsról szóló elbeszélések alapján - mint prikulicsot értelmezi. Percepcióját a történések jelenében a testvére kiáltása és saját ijedtsége befolyásolja, a későbbiekben pedig úgy önt formát tapasztalatának, hogy tekintélyes falubeli emberek hasonló élményét idézi fel, és az általuk tapasztalt jelenséget azonosítja azzal, amit ő látott.

„Mi vágtunk fát. S hullatt egy havas eső. S hát Édesanyám azt mondja A.-nak: - Eridj,menj, A., - azt mondja - hozz bé egy öl fát, - azt mondja - rakjuk meg a tüzet, s ne ázzan meg. A. mejen, a testvérem, hozza bé a fát. S azt mondja: - Gyere te is. Mejek én is.

Há, megrakjuk az ölünkbe a fát, hozzuk, s egyszer' nagyat ordít A. a tornácba – én meg azt hittem, hogy farkas, má' március elején vót. Én úgy megijedtem, hogy leestem a tornácba, a ahogy vert az a havas eső, béesett oda a tornácba. S én beléestem abba. S akkó' nekifogtam – s leestem – én farkasra gondoltam. Há, mikó emelkedjek fe', egy nagy lombas farkas, még tüzes vót a farka, mintha tűz lett vóna benne. Én még jobban megijedtem, s otthagytam, s négykézláb mentem, s úgy belévágtam a fejemet az ajtóba, a konyhaajtóba, hogy én oda le is estem, s abba ébredtem meg, hogy én aztán elájultam, úgy megijedtem. Bévittek a házba. Ahogy bévittek a házba, na, ott helyrejöttem. (A szemei égnek, mint a gyértya. Én láttam. Olyan vót a szőre is, mintha égne. De a szeme is olyan, B., mint a villanykörte, mind a két szeme, úgy ég. Én láttam, s attó ijedtem meg, s elájultam, s oda leestem, s aztán addig másztam csak, hogy oda bévertem a fejemet az ajtóba.)

S közbe aztán magyarázzák K. Gy.-ék, hogy hát ők is jöttek fentrő' I.-tó', s látták kicsi M.-t, jött a viráguccán elé, a ahogy jött előttek, ecce', azt mondja, kecskebukazatt, kecskebukázatt, azt mondja, olyan tüzet vert, azt mondja, hogy hármát kecskebukázatt, s kutyává változott. S aztán ők urmerálták; de ment, ment, s aztán ott bément a kertbe, s aztán ahogy bément a kertbe, ott ment, a kertben ugratt szűrös drótbá, s megszúrta magát. S akkó át megint – megint kecskebukázatt – de mind csak olyan tüzet hányt, s azt mondja, folyik vér rajta, s akkó átváltozik emberré. Igazán. Én úgy megijedtem tőle, hogy csak na. Gy. tudja, má még a vasvillát is akarták belészúrni, itten a kollektívbe, őrizték, éjje' páza (őr) vót az apja. S D. hányzó mondta, hogy belészúrja a villát, me hát ez prikulics. Kutyává (...) – járt a tehenek között.

Mikó újhóld főtja van, akkó járnak ezek a prikulicsak. Addig jár, amíg megszúrja a testyit, hogy folyik vér belőle. S akkó átváltozik. Emberré.

(S éjjel járnak?)

Éjjel jár. Éjjel. Nappal nem jár. Éjje' jár. S aztán mindig tudtad, hogy mikó vót prikulics – mikó újhód vót. S látszatt rajta, má mindig az arcát karcolta meg. Má az olyan meg ke' karcolja magát, Vagy elvágják, hogy átvátózzan emberré. Má ő addig nem tud átvátózni emberré.

(De miért mondják neki, hogy prikulics?)

Azé, me nem tiszta, tisztátalan. Az olyan nem tiszta. A nem is járt a templomba, s tisztátalan. Avval ördögi valami szellem, valami afféle van benne. Nem tiszta.

(De milyen szellem? A szellem, az mi?)

Há milyen?! Az ördögi szellem! Há csakis ördögi szellem. Ember, s átvátozik kutyává. Az ördögi szellem.” (N.I. 46 éves asszony meséli lánykorabeli emlékét.)

- A feleség mellől eltűnik minden éjjel a férj. Ugyanakkor a faluban megjelenik egy nagy fehér kutya az emberek udvarában. A feleség ruháját letépi a kutya, amikor kimegy szétnézni. A falubeliek buzdítására a gyanút fogott feleség néhány nap múlva deszkát tesz az ajtó elé. A férj lelepleződik. A feleség szörnyethal.

„M.: - Vót egy ember, s minden éjje túnt e' otthonró; és a felesége mind ment ki az udvarra, hogy lássa, nincsen kinn az állatakka', valamejiket rendezet esetleg. Na: megjelent egysze' neki egy nagy fehér kutya, s nagyot harapatt... s letépte a köntösit róla. S azt mondta – bémejen a házba, mondja: nem jött meg az ura, hogy mondja meg neki, hogy mi történt? És...

I.: - Állj meg egy kicsit...

M.: - Nem, még nem. És... regge', mikó megébredett, az ura mellette vót. Mondja nekie: »Te; én az este kimentem, hogy nézzelek meg, hogy hol vagy, és rám szökett egy fehér nagy kutya, és beléharapatt a köntösembe, és letépte. És, amikor hogyismondják, másnap este megint úgy járt. Megint kiment – aztán az ura megint bent vót. Megint kiment, megint a kutya megharapta. ... Ez így ment majdnem egy hétig. S ecce' jön haza az ura a munkábó, mondja az urának, mondja az ura nekie, hogy né, mit hallatt: hogy a faluba mindenki azt beszéli, hogy jelenik meg egy nagy fehér kutya mindenkinek az udvarába. S azt mondta, hogy: vajon nem az a kutya harapta meg őtet is? És egy este az asszony - kíváncsi vót, hogy az ura hova mind mejen e'; me tudta, hogy jó tizenkét óra, s hova mind mejen e'? S nem akarta kérdezni az urát; hallotta valakitő – mondta valaki neki, hogy ha úgy látja az urát, hogy tizenkét órákő tűnik e' a házbó, hogy állítsa meg, hogy ne menjen ki, hogy valami baj van vele, vagy mi van? S az, aki mondta neki, azt mondta, hogy vigyen bé a házba egy deckát, s tegye keresztbe az ajtó elé. S odatette, s az ura nem tudott kimenni. Hallotta a másik házbó, hogy az ura nagyokat üvöltöz, és nem tudja, mit csináljon magával. S akkó megjelent egy kutya nekie. S amikor meglátta, hogy az ura, meg is halt. Aztán nem tudam, ha igaz, me sokat beszélnek az emberek.” (Nagyanya és lányunokája; a történetet a lány meséli.)

- A munkahelyen a munkában helyét meg nem álló kolléga éjfélkor kimegy, majd egy nagy fekete kutya jön az ajtóhoz és ugat. Itt nincs szó agresszióról, csupán arra nyílik magyarázat, miért nem tud rendesen, nyugodtan dolgozni, miért hallgat vagy dörmög (és nem beszél) a munkatárs.

„Neki (a nagyapjának) a kollégája egy kisebb ember vót, és az az ember csak hallgatatt, és mind dörmögett, és ment erre – tova, nem állotta meg a helyét. És kiment éjje tizenkét órako, és – hogy is mondtá csak – hogy egy nagy fekete kutya jött az ajtóház, s e' kezdett ugatni. Na, má nem tudam biztosan, hogy hogy volt.” (Sz. G. 18 éves unoka meséli a nagyapja élményét)

- 4. Egy falubeli³³ (történetesen) cigány emberről kiderül egy éjszaka, hogy prikulics. A történet valóságának két buktatója is lehetne: egyrészt már úgys faluszerte prikulicsnak tartották, amiről a főhős is tud. Ezért túzi ki célul a leleplezést. Másrészt ő maga nagyon részeg állapotban tett szert a prikulicsal való találkozás élményére, és így is leplezte le. Utána neki kellett elmesélni, ha a többszörösen megtoldott történetet elfogadjuk. A szöveg viszont nem valóságértékénél fogva fontos. Az érdekes, hogy mit és hogyan lehet egy ilyen történetbe beleszőni. Hogyan kíséri az embert hazafelé a prikulics, hogyan hártítja el balkézze³⁴, hogyan szólal meg titoktartást kérve, és hogyan fenyegeti meg arra az esetre, ha nem hallgat. A kocsmai történet egyben azt is bizonyítja, hogy amikor saját státusának védelméről, annak bizonyításáról van szó, hogy oka volt rendkívüli módon kezet nem fogni vele a prikulicsnak, nem hallgatja el felfedezését. Erre a felfedezésre – érdekes módon – az egész faluból egyetlen ember volt hivatott: egy balkezés. A kocsmában azt is megtapasztalhatjuk, hogy – mint bárki mással – a prikulicsal is kezet fognak az emberek. Ők ugyanúgy viselkednek, mint bárki mással. A normáktól – önmagát védve – a prikulics tér el.

„Cigány, és mindenki tudta a falubó, hogy prikulics. De úgy, hogy átváltozik, át szokott változni. Aztán, hogy pontosan éjjel tizenkét órako, valami ilyesmit mondatt. És mindig egy nagy fehér kutyává változatt át, és fekete pettyekkel (fekete foltos volt). S vót egy N. A. nevezetű a faluba, s e' vót menve a kocsmába, s jól beszípkázott aztán. S há, jött, mikó a sáncba, mikó a járdán. Úgy bé vót rugva, hogy lő dergett. S elég az hozzá, hogy észrevette, hogy őtet a kocsmátó kíséri egy kutya. Egy nagy fehér, fekete fótas kutya. És mind fordult hátra, és mind kergette a kutyát. S azt mondták, futatt a kutya hátrafelé, s mégis, miko megfordult, mindig előtte vót a kutya. S ő azt monbdja, megijedett, miko látta, hogy mégis olyan dolog történik, ami valami elképzelhetetlen, egy olyasmi. S azt mondja, gondolta ő magába, te, ez valami prikulics-forma lehet, hogy hátrafelé, a hátam megett kergetem, s mégis, miko megfordulok, előttem van. S látom, hogy fut a hátam megett. S ment tovább, ment tovább, de a kutya mind a lába alatt vót. Azt mondja a kutyának – egy idő után, miko odaér hozzája a kapuba – na, hogy váljan e', szóva, hogy menjen bé a kapun, na, azt mondja, állj meg csak, me ha tényleg az a cigány ez a prikulics, megmondam én, hogyha éppen az. S mit csi-

nált, mit nem, miko a kutya közelebb hajolt hozzája, utána vágott a bal kezive'. S akko a kutya e'vinnyagta magát, s béesett a sáncba. S ő nem még látta a kutyát. S miko megfordult, hogy kinyitotta a kaput, hogy zárja bé a kaput, ki vót a háta megett?, az a cigány, akko kelt fe' a sáncbó. S akko ő észrevette, hogy állj meg te, ő éppen a cigánnya' vót. Szóva a cigány vót átváltozva, s tényleg a prikulics vót. S mit csinált, mit nem, akko a cigány nekifogatt rimánkodni neki, ennek a N. A.-nak: – A., azt mondja, megkérlek szépen, ne még mondjad senkinek, hogy mi történt, azt mondja, hogy engem hogy láttá, mer, azt mondja, nekem végem van. Azt mondja: – De ígérd meg, azt mondja, me ha nem, azt mondja, úgyis csinálak valamit neked, azt mondja, vagy neked, vagy nekem lesz, azt mondja, végem, hogyha te, azt mondja, kiköpöd, hogy én, azt mondja, prikulics vagyak. S akko ez csak megijedett, azt monda, nem fogja mondani senkinek. S ez így e'telt. S egy idő után megint a kocsmába van, és megérkezik a cigány. S azt mondja neki – na, ott mindenkive' fog kezet – de közbe ez az A. bácsi ilyen balkezes vót – s mindenkive' fog kezet, s odakertül, hogy A. -al is fogjan kezet. S miko A. bácsihaz odaér, azt mondja, megnézi hirtelen A. bácsit, s A. bácsi nyújtja a bal kezét – azt mondja: – Veled kezet nem fogok. Me tudta, hogy ha vele kezet fog, s ő balkezes, akko neki vége. Átváltozik megint kutyává, s akko kiderül, tényleg fogják látni, hogy ez tényleg úgy van. S akko ezt A. bácsi magyarázta a többieknek. Hogy mi a helyzet, hogy mit látott. S elég az hozzája, hogy az emberek tudták a faluba, hogy né, ez prikulics, csak nem találkoztak, na, addig nem látta senki, hogy átváltozzon. Nem látta azt a jelenetet, amiko átváltozott. Látták a kutyát, és látták az embert mindig, de nem látták azt a jelenetet, amiko átváltozott. Csak egyedül ez az egy ember látta.” (Sz. M. 26 éves fiatalasszony, harasztosi történetet mesél Szentmihályt)

Veszély és óvatosság. A prikulics-képzet egyik társadalmi funkciója

Azt, hogy a fent említett emberek prikulicsok, mindenki tudja. Ez a róluk kialakult – vagy rájuk alkalmazott – képzet nem csupán elhatárolja őket a többi falubeli embertől, hanem – állandóan figyelmeztet a bennük rejlő veszélyre. Így szabályozza a velük való érintkezést. N.I. fogalmazza meg, miért és hogyan kell vigyázni³⁵ a velük való találkozásokkor. Megbosszulhatják magukat éjszaka. Megtámadhatják az utcán járó embert, meg- vagy szétéphetik. Halálos kimenetelű támadás, úgy tűnik, már a közelmúltban sem volt. Az emberek tudják, hogy hogyan kell védekezni, hogyan kell erejétől megfosztani a prikulicsot, mégis félnek tőle. A félelem uralja vele való viszonyukat.

A prikulicsnak ember formában nincs módja megbosszulni sérelmeit. Ahhoz túl gyenge a státusa. Ezért felhasználhatja bosszúállásra az átválto-

zást. Az átváltozás képessége a különféle magyarázatok szerint lehet sorszerű, mint egy átok, és lehet egy képesség.

A prikulics keveset beszél az emberekkel, így a kevéske kommunikáció nem is ad alkalmat a kapcsolatok rendezésére. Az emberek feltételezhetik, hogy ő tud arról, hogy prikulicsnak mondják/hiszik, hiszen egy faluban az ilyesmi nem titok, s főleg egy szűk szomszédságban. Így a neki tulajdonított éjszakai bosszú természetesen reakció volna arra, amit róla beszélnek.

Az itt következő történet egy *konfliktust* mesél el. M. A., a prikulics, megtudja, hogy egyik lányának az udvarlója (aki egy utcabeli, nem messze lakó öregasszonynál albérlő), prikulicsnak mondta őt. Haragjában éjszaka meglesi és megtámadja. Az elbeszélés szerint a fiú a támadás előtt úgy nyilatkozott, hogy egy prikulics lányát nem veszi feleségül, utána pedig elment a faluból. Ezt az ijedségnek tulajdonítja az elbeszélő.

„Aztán úgy magyarázták e’, s mindenki tudta, hogy ő prikulics. Aztán ava’ ne legyen baja az embernek, me aztán addig jár, amíg megtámad.

Máminak vót egy lakója, fiú. Mikó jártak – nagy léányai vótak a vén M.-nak – s jártak oda, fiam, a fiúk. Nem tudták, má tordai vót ez a fiú, vagy hovávalósi vót, nem tudam, csak magyarázták, hogy itt lakott Zs. máminá’ a kicsi házba. S ő járt az üvegyvárba. Öste, mikó jött ki, éjjel tíz óra, tizenegykor – öste hatra mentek régebb? – nem tudam, hogy dógoztak, jött haza tíz óra után, tudam, a munkábó, s a vén M. megleste. Mikó ideért Zs. máminak az ajtójába, nekifogatt – és aztán kutya vót – tépdeste össze. Csak annyit hallatt nagyanyám, hogy nagyat ordította fiú: – Segítség! – de nagyat. S döngött, me tépte, verekedtek. S akkó nagyanyám persze meggyújtatta a lámpát a konyhába, má csak lámpa vót. Mire kijöttek, a kutya elment. S az a fiú e’ is kötözött innét aztán Szentmihályró’. Mondták – azt mondták – mé nem jön még, nem tudam, melyikhez járt, J.-ához járt vagy A.-haz, nem tudam, melyikhez járt, csak azt mondta ő is, hogy mé’ még menjen, me hát prikulicsnak a léányát ő nem veszi e’ feleségül, és ő nem jár egy olyanhaz. S aztán a vén M. meghallatta és kitámadta. De e’ is ment a fiú, még Szentmihályra se kötözött. Úgy megijedett! Azt mondja, hogy olyan csúf vót, az Isten őrizzen meg!” (N.I.)

M. A. és az ifjú legény közti konfliktusnak az oka *becsmérlés*. Prikulicsnak nevezte őt. Ebben az esetben nem csak az ő tisztessége, státusa forog kockán, hanem a lányaié is. A férjhezadó lányok „kelendősége” az apa – és a család – tisztességétől, jó hírétől függ.

M. A. támadása *bosszú*, de kutya formában áll bosszút, amivel egyben el is ismeri, hogy prikulics. A támadás heves, a verekedésben a fiú komoly veszélynek van kitéve. A prikulics dühében agresszív. Máskor nem szokott tá-

madni, tépni. Más elbeszélésekben is megjelenik, de sokkal békésebb „hangulatban”.

A történet ebben a formában magában rejti annak is a lehetőségét, hogy a fiú önmagát (az udvarlás félbenhagyását és a faluból való elköltözését) akarta legitimizálni a támadás történetével. A verekedésnek nem voltak tanúi. A házigazda, az öreg Zs. mámi – az elbeszélő nagyanyja – csak azt hallotta, hogy a fiú segítségért kiált. Senki sem igazolhatja, hogy valaki megtámadta őt, s ha igen, hogy az éppen M., a prikulics volt, kutya formájában. A történet inkább arról szól, hogy mivel a faluban van prikulics, és a prikulics személyét mint falubelit egy nyilvános minősítéssel megsérti a lánya udvarlója, ennek természetes következménye lehet egy támadás, amikor a legénynek a prikulics ellátja a baját. Ez a dolgok rendje. A legény pedig elmegy. Mi sem természetesebb. Nem is volt odavalósi. A prikuliccsal pedig a többiek – a tősgyökeres falubeliek – tudják, hogy hogyan kell együttélni, hiszen megtanulták. És azt is tudják, hogy vigyázni kell, az ember nem mondhat büntetlenül, csak úgy, valamit róla. Tudnak viselkedni vele szemben.

Az elbeszélő testvérét említi, mint aki „hányszor bele akarta szúrni a vasvillát”, mert tudta, hogy prikulics. De mégsem tette meg. És nem tette meg más sem. A szúrás csak a védekezést szolgálja, és azt, hogy a prikulics visszaalakulhasson emberré. Sohasem szúrnak halálosan, csupán úgy, hogy vér folyjék belőle. Akkor elmegy az ereje. Akkor visszaalakul, és így lelepleződhet: egyrészt ő jelenik meg mindjárt a kutya eltűnése után; másrészt a sebek látszanak rajta, és elárulják. Legtöbbször a hirtelen eltűnő kutya nyomán megjelenő emberből következettnek arra, hogy az prikulics. A sebek inkább másnap szolgálnak jelként. Ezek olyan sebek szoktak lenni, amelyeket a prikulics kutyákkal, macskákkal, emberekkel való éjszakai verekedése során szerzett. Főleg az arcára, mert ott mindenki láthatja. És akkor gyűrűzhetnek az értelmezések, az értelemtulajdonítások, a történetek.

A *prikulics* nem jóindulatú és *identitása* nem önmagáról szóló vallomásban konstituálódik, még csak nem is az ő verbális hozzájárulásával, sőt leginkább a háta mögött, tudta nélkül, abban a kommunikációs űrben, ami az ő kapcsolatszegény életmódjából, a verbális önreprezentáció hiányából adódik. A már kész „megfogalmazás” fülébe juthat, és tovább ronthatja kapcsolatait a falubeliekkel.

A prikulics nem meséli élményeit, hanem rejti. Ritkán fedi fel valaki előtt másságát, és inkább csak kényszerből. Amit mások róla mesélnek, az egyáltalán nem hízogó rá nézve. Lealacsonyító. A prikuliccsá válás magyarázatai és a kapcsolatos értékítéletek *erkölcsi ítéletet* fogalmaznak meg. A prikulics *kutyává változását* az erkölcsi ítélet testi dimenzióban való megvalósulásának tekinthetjük.

A prikulics képzele egyszerre ítéli el az emberben lakozó állatot és védi meg a prikulicsot mint embert.

A PRIKULICS KOGNITÍV SZEMPONTBÓL.

Az átváltozásról

Az átváltozások fontosságára **Pócs Éva** hívta fel figyelmemet mindazzal, amit *Élők és holtak, látók és boszorkányok*³⁶ című könyvének erről a kérdéstről szóló fejezetében ír.

„Az állattá változás feltételezett eredeti értelmezése szerint az elragadott élők hasonmása jut az alternatív létbe: ezt a »létszintváltást« jelzi az állatalak felöltése, amely a démonikus boszorkánynak is egyik legfontosabb fizikai hasonmásváltozata. Az állattá változás bizonyos esetei a werwolf-szerű kutya-, vagy ló-boszorkányhoz köthetők. Szeghalmi adatunk szerint pl. a tanút a karácsonyi werwolf-időben viszik el a kutyaként megjelenő boszorkányok, máskor bukfenecet vetve változnak kutyává és macskává, csakúgy, mint a huszadik század kelet-magyar (mondai) »prikulics«-a.”

„A másvilágiságot a körüljárás és eltévedés szimbolikája érzékelteti, de egy másik szinten utalás történik az elragadott transzállapotára is: Bejön éjjel a házba Gulyásné, a gönci boszorkány ezt mondván: - tudod e mit kértem tőled te kutya, gyere kutya. Ezzel csak a fejében vetette a kantárt, és mindgyárt lóvá vált.”

Pócs Éva értelmezésében az állattá változás egy elragadtatás/transz következménye. Az elragadott szabad lelke állatalakot öltve járhat más világban, míg teste ezen a világon van. Az elragadtatás fogalma gazdagabb jelentésű, többmindentre ad lehetőséget, mint a transz fogalom. Ez a fogalom nem köznyelvi/népi eredetű. A transzállapot önmagában nem feltételez ilyen mértékű testi átalakulást, legfeljebb szervezeti folyamatok minőségi változását. Ha azonban az ember állattá alakul, akkor teste teljes mértékben/küllemében is megváltozik.

Az állattá változás magyarázatára több változat kínálkozik. Vagy átkerül egy másik világba, és ebben a világban megjelenik szabad lelke egy állat formájában, vagy ebben a világban történik valami olyan, amit csak egy itt jelenlevő – de általunk nem észlelt – dimenzióval lehet magyarázni. Ezt az utóbbi változatot támogatná az alább idézett elmélet. (A Pócs Éva által használt „létszintváltás” fogalomban is egy ilyen lehetőség rejlik.)

I. P. Culianu³⁷ a *másvilágok*kkal foglalkozik. Másvilágok vagy túlvilágok mindazok a *létező vagy elképzelt világok*, amelyek nem azonosak az általunk érzékelt háromdimenziós világgal. A világ, amelyet háromdimenziósnak érzékelünk, szintén lehet többdimenziós.

A könyv bevezetőjében számbaveszi a *háromnál több dimenziós világról való elképzéseket. A dimenziók a tér tulajdonságai.* A négy- vagy többdimenziós tér más tulajdonságokkal rendelkezik, mint a háromdimenziós, és viszonyuk a háromdimenziós térrel egészen furcsa. Ahhoz, hogy ezt meg-

érthessük, egy hasonlathoz kell folyamodnunk.³⁸ Edwin Abbott shakespeareológus szerzetes *Flatland* (Síkföld) című könyvében érdekes kísérletre hív. Képzeljük el, mondja, hogy kétdimenziós *síklények* vagyunk, mondjuk egy tányér leves felületén. Ha valaki egy kanalat merít a levesbe, ez a mi perspektívánkából különböző hosszúságú vonalakként érzékelhető, majd a leves kimerítése földrengésszerű katasztrófaaként. De rengeteg évnek kellene eltelnie, míg egy különleges képességű síklény rájön, hogy *egy kanál ez a féltelmetes túlvilági jelenség*. Ezzel a redukcióval élve érzékeltetni lehet a különböző *dimenziók közti viszonyt*. Egy kétdimenziós lény elképzelésével megérthetjük, milyen nehéz bármit is megfejtetni, ami nem kétdimenziós jelenség. Ugyanilyen nehéz számunkra megérteni bármit, ami nem háromdimenziós.

Vizsgáljuk meg a *prikulicsot* a *negyedik dimenzió* figyelembevételével.

Az *ember és az állat* egymástól különböző kategóriák a falubeliek kognitív világában. Egyikből a másikba az „*átjárás*” nem tartozik az élet normális jelenségei közé. A *prikulics bukfenchezés* útján változik át. A bukfenchezés a felle mozgással együtt forgást, elfordulást, átfordulást is tartalmaz. Ezzel szokták szimbolizálni az átváltozást, az átmenést egy másik dimenzióba. Ez egy másfajta átváltozás, mint amikor a szemünk előtt alakul át a fizikuma, pl. Mr. Hyde esetében vagy a horrorfilmek szörnyű átváltozásaiban. Ezekben az esetekben folyamatként van ábrázolva az átváltozás, és nincs dimenzióváltás. A *prikulics átváltozása* olyan módon van megfogalmazva, mint a boszorkány átváltozásai. Ábrázolni úgy lehetne, mint Alice átmenését Tükörországba vagy bármilyen más dimenzióba való átkerülést (és vissza-kerülést). Vagy mint a filmekben az időutazásokat. A párhuzam és a hasonlóság nem véletlen, hiszen a *prikulics „átváltozása”* is mozgóképként van megjelenítve.

Ahhoz, hogy a *prikulics átváltozhasson emberből kutyává*, szükség van egy új dimenzióra azon kívül, amiben az ember és a kutya létezik. Ebben megy végbe az átváltozás. Az ember eltűnik, majd amikor megjelenik, már kutya. Az erő, aminek hatására ez az „*elmozdulás*” történik, az új dimenzióból hat. Gondoljunk csak Abbott kétdimenziós lényeire. A kanalat a harmadik dimenzióból az ember mozgatja. Ekkor úgy tűnik, az addig megszokott vonal eltűnt, majd megjelenik egy egészen más, és így tovább. Az ember eltűnik, megfordítja az a bizonyos ellenállhatatlan erő, aminek a *prikulicsok engedelmeskednek*. Számunkra, harmadik dimenzióbeli nézők számára csak az eltűnés, az előző és a megváltozott forma követhető. És valami, ami – ha egyáltalán nyilvános – a henderikázás, kecskebukázás fogalmakkal írható le.

A valóságban létezhet háromnál több dimenzió. Most azonban a *képzelt dimenziókkal* foglalkozunk. Ezekről hasonlóképpen lehet gondolkodni. Ha az általunk érzékelt háromdimenziós világban valami olyan történik, ami egy képzelt világ jelenléte nélkül nem képzelhető el, a történés elbeszélésében megjelennek olyan elemek, amelyek ebből a képzelt világból valók. A

képzelt világ megnyilvánulása és a változás, amit ez (pl. a történet főhősen) eredményez, megfogalmazódik a szövegben. A megfogalmazás módja *szimbolikus*. A prikulics pl. hármat kecskebukázik vagy kifetrenyi magát, tehát olyan mozgásokat végez, amelyek során teste teljességében – a felvett sebesség miatt – nem figyelhető meg. A kecskebukázás tehát valami olyan történés jelképe, ami csak villanásaiban figyelhető meg. A „visszaváltozás” hasonlóképpen van ábrázolva. Ami közben történik, szintén tele van a *másvilágiságról* adott jelzésekkel. Először is *az ember mint állat* van jelen. Ez egy rendkívüli dolog, lehetetlen egy olyan képzelt világ létezése nélkül, amelyben ez megtörténhetik. A prikulicstól való védekezésnek és az erejétől való megfosztásnak a módja *a prikulics megsebzése*, amelynek nyomán belőle vér folyik. Ez sok szempontból érdekes. Egyrészt a vér jelentése/jelentősége miatt, másrészt azért, mert a sebek látszanak az emberformán is. A vér az élet/életerő szimbóluma. Az emberben *az állatiasság* rossznak tartott tulajdonságok gyűjtőneve: általában az ösztönök uralma, és különösen az agresszivitásé. Mindezek uralma a jellem, a személyiség betegségét jelenti, amit a közösségnek kezelni kell. Ez történhet a „beteg” kérésére is, ha belátja, hogy vannak „állati” hangulatai, cselekedetei. De történhet a helyzet felismerése és közösségi tudás egyéni alkalmazása által is, a közösség, sőt a „beteg” érdekében. A prikulics kérheti, hogy segítsenek rajta, szúrják meg. Vagy megszúrják védekezéséppen. A szúrás, a seb ejtése egy olyan cselekedet, amely által az addig csak szemlélőként jelenlevő ember valami olyat tesz, ami a képzelt világban történik.

Az kutyaként észlelt jelenség leghamarabb akkor „válik” prikulicssá, amikor – mint kutya – *megszólal*. Ez ugyanis a kutyával nem összeférő jelenség. Ez csak egy másik világban történhet meg. Ez a világ kultúránkban a *fikció világa*. Ha a kutya nem szólal meg, akkor *át kell változnia ahhoz, hogy prikulics legyen*. A kísérgetés, sőt az ember megtámadása, a tépés, harapás sem ok még arra, hogy egy kutya prikulics legyen. De ha lezajlik mindaz, ami egy prikulics esetében megszokott, vagyis ha megsebzik, „meghenderikázza”/„kifetrenyi” magát, és utána eltűnik/átalakul, majd megjelenik emberként, a megfigyelőnek minden oka megvan a gyanúra. Sőt, szinte megbizonyosodott.

A problémát csupán az jelenti, hogy a világ/dimenzió, amely szükséges ahhoz, hogy mindez megtörténhessen, képzelt. Mi a helyzet akkor a másnap az emberi testen viselt „valóságos” *sebekkel*? Nem tudom őket másképp értelmezni, mint *szimbólumokat*. A képzelt világ és evilág kölcsönhatásának lenyomatai. *Bizonyítékai annak, hogy ami az emberek képzeletében megszületik, és belekerül egy közösségi képzeletvilág nyilvánosságába, az valóságos hatással bír*. Jegyet hagy az emberen, meghatározza jelentőségét/jelentését a közösségen belül, kihát a vele való érintkezésre.

A fenti értelemben vett szimbólum egy fordított irányú értelmezést/értelmeztulajdonítást is megenged. Vagyis el lehet indulni hasonló eredményért az *ismeretlen eredetű sebek* látványától is. Egy faluban a verekedés vagy a

baleset nyilvánossá valik még akkor is, ha megtörténeése pillanatában nem az. Az ismeretlen eredetű sebek nem szülnék jó értelmezést. Az agresszivitás, aminek eredményei, viselőjüket beárnyékolják. Ha nem beszél róluk, vagy ha hiteltelen, amit mond, megengedi, hogy *szabadon értelmezzék*. Ez az értelmezés viszont már az ő státusán kívül közösségi tulajdonban lévő fikcióknak is függvénye. Mint pl. a prikulics. És akkor oda érteztünk a prikulics ember-képehez: hallgatag, emberkerülő, (csúnya), és mindig „össze van körmelve”.

Ha az átváltozást így magyarázzuk, az ember és az állatforma „folytonos”. A történetek szerint a prikulics tartalmazza kutya formájában az emberi identitást és beszél. A prikulics átváltozásának fenti interpretációja a képzet koherenciáját, a történetek logikus voltát támasztja alá.

Ember és állat. Határ és átmenet

„Az ember ugyanis nem valamiféle szilárd és tartós képződmény (bölcsei sejtelméinek ellenére az antik világ táplálta ezt az eszményt), sokkal inkább kísérlet és átmenet, keskeny, veszélyes híd természet és szellem között. (...) E két hatalom között lebeg élete reszkető félelemben.”³⁹

Ez a rész szorosan kapcsolódik az előzőhöz, és egyben magyarázatot is nyújt arra nézve, miért volt olyan fontos beidézni az előző gondolatmenetet.

Edmund Leach⁴⁰ *kontinuitással és diszkontinuitással, valamint a kategorizációval* kapcsolatos gondolataiból indulok ki.

„A természet ideje és tere folytonos; mi tesszük diszkontinuussá saját emberi céljaink érdekében, s ezt számos különféle módon végezzük. Valójában ez teszi »az emberi kultúra változatosságát«: az a sokféle mód, amellyel az emberi lények felszabdadják állati tapasztalatuk folytonos világát.” (84.) „Az a tény, hogy egyszerre vagyunk emberek és állatok, komoly problémaként veti fel azt, miként különböztessük meg a két kategóriát önmagunkban.”

„Rend utáni vágyunk a zűrzavarban a dolgok felszabdalásához vezet. Sövények, kapuk, korlátok vesznek körül mindenfelől. Csak akkor érezzük jól magunkat, ha mindent a magunk kategóriái szerint rakhatunk rendbe. Fiú az vagy lány? Gyerek vagy felnőtt? Te marxista vagy, vagy antimarxista? Ember vagy, vagy egér?”⁴¹

Az idézett szövegek lényeges gondolatokat fogalmaznak meg a kultúrának azzal a dimenziójával kapcsolatban, amit *kognitív világgént*⁴² lehet megnevezni. A Leach által természetként megnevezett világ folytonos. Abban, hogy mi részekre darabolva észleljük, mint anyagok, tárgyak, élőlények stb. halmazát, kultúránk befolyásol. Így tanultuk meg megfogalmazni a világot és a világ dolgait. Megtanultunk különbségeket látni, és megtanultunk kategóriák szerint osztályozni. Az osztályozás alapját a különbözőség/ha-

sonlóság mértéke dönti el. Az élőlényeket megtanultuk növényekként, állatokként és embereként megkülönböztetni. Darwin fejlődéstudományának szerint azonban az ember az állatok fejlődési folyamatának eredménye. Ilyen értelemben maga is állat. Vagy inkább: egyszerre állat és ember. Leach azt feltételezi, hogy kultúra/kognitív világ nélkül az állatokhoz hasonló módon észlelnék a világot. Tekintsünk el attól, hogy az állatoknak is szükségük van arra, hogy a világot a maguk módján kategorizálják, hiszen másképp nem tudnak eligazodni benne, és vizsgáljuk meg Leach mondanivalójának az emberre vonatkozó részét.

Leach (az első idézetben) azt mondja, komoly problémát jelent, hogyan különböztessük meg önmagunkban az embert az állattól. Ez a gond feltételezi, hogy önmagunkat – a fent említett tudományos elméletnek megfelelően – állatnak is tekintjük. Én azt gondolom, hogy a prikuliccsal kapcsolatban egy egészen más probléma vetődik fel, az, amire a másik szövegrészletben utal Leach.

A rend, amiről Leach beszél, kognitív világunk rendje. A sövények, kapuk, korlátok szimbólumok az e világban belüli viszonyok érzékeltetésére. Funkciójuk analóg azzal, amilyen a háztáji, falubeli sövénynek, kapunak, korlátnak. Dolgozatomban szempontjából az ember és állat kapcsolata fontos. Az „ember vagy, vagy egér?” talán erőltetett megfogalmazás, és nem is jelzi eléggé azt a problémát, amiről beszélni szeretnék. Ha az egeret behelyettesítem a kutyával (a boszorkány esetében pl. a macskával helyettesíthetném be), már közelebb állunk a prikulics képzetéhez, de még mindig van egy lényeges különbség: a prikulics nem ember *vagy* kutya, hanem ember *és* kutya. Ennek az egymásatevődésnek/katégoriahalmaznak nem biológiai oka van, hanem erkölcsi (és viselkedésbeli). Egy ember egy közösségen belül akkor lehet prikulics, ha ennek „megfelel” kapcsolatai, viselkedése és erkölcsese szempontjából. Akkor fogják időnként kutyának látni és általában prikulicsnak tekinteni, ha viselkedése és feltételezett erkölcsese csak részben emberi, tehát másrészt a kutya viselkedésének felel meg. (A kutyának tulajdonítanak szándékot, érzelmet, szeszélyt, bosszút, dühkitörést stb.) A kutya lényé és természete szimbólumként arra szolgál a közösség kognitív világában, hogy általa egy ember személyiségének egy összetevőjét megfogalmazzák. A prikulics egy összetett képzet/szimbólum, amiben a személyiség emberi összetevője mellett bennefoglaltatik a kutyaság is.

A viselkedéssel kapcsolatos kognitív elhatárolások egyik alapvető vezérelvének a *normális-abnormális* kategória-pár tekinthető. A pszichológusok szerint a félelem⁴⁰ motiválja az embereket ilyenfajta határok képzésére. A prikulics esetében a félelem sokszor kihangsúlyozott érzelem. Több elbeszélés is tartalmaz az ijedtséggel, félelemmel, sőt borzalommal kapcsolatos vallomásokat. A szövegek vizsgálata során arra a következtetésre jutottam, hogy két csoportra oszthatóak a bennük megjelenő kapcsolattípusok alapján, és mindegyikben egy-egy félelem fejeződik ki. A történetek vagy két falubeli közti találkozást⁴⁴ írnak le, vagy férj és feleség „találkozását”, amikor a

férj prikulics-volta lelepleződik. A találkozás nem feltétlenül egy konfliktus alkalma, de mindig félelemmel teljes. Ez a félelem mindig a társban (házastárs, falubeli) lakozó ismeretlennel, kiszámíthatatlannal kapcsolatos.

„A normális közömbös, míg az abnormalis mindkét végletet, az erkölcsi jót és erkölcsi rosszat is magában foglalja.” (98.) „Amit abnormalisnak érzünk, az félelmeink forrásává válhat. A gyakran előforduló abnormalitásokat kulturális sövények és tiltások mögé zárjuk, amelyeket különféle jelzésekkel erősítünk meg.”

Az, hogy adott kulturális környezetben mi minősül normálisnak, nagyon szubjektív. Leach úgy tekint „az emberiség változataira, mint alternatív morális értékrendszerekre.”

MIÉRT KUTYA? (APPENDIX)

Ezt a részt azért toldom a dolgozathoz, mert szeretnék néhány – a kutyát elfedő – fátylat fellebbenteni. A cím is jelzi: az a kérdés, hogy miért éppen a kutyát használják fel a prikulics képzetének kialakításához? Egyrészt azért kérdés ez, mert általában a hasonló képzetekben farkas fordul elő. Másrészt azért, mert nem foglalkoztam a kutya jelentésével, jelentőségével a falu életében.

Az első kérdésre kényelmes válasz kínálkozik: a faluban és környékén nemigen fordulnak elő farkasok. Valószínűtlen volna farkast látni. De nem lehetetlen, amit N.I. elbeszélésével lehetne alátámasztani. Az emberek legáltalábbis gondolhattak farkasra.

A prikulics szempontjából fontos, hogy a kutya egy *szocializált állat*. A werwolf képzetéhez tartozó (vad) farkassal szemben a kutya háziastított. A prikulics a werwolfképzet szelídebb változata: a társadalomból való gyöngédebb kilógást, kevésbé félelmetes másságot jelenít meg. A prikulics-történetek között nemigen akad halálos kimenetelű eset (hacsak el nem fogadjuk valóságként azt az esetet, amiben maga az elbeszélő is kételkedik, hogy ti. meghalt az asszony, amikor meglátta, hogy férje prikulics).

A kutya falubeli jelentésének talán nyújt némi mélységet, ha előbb néhány történeti jellegű megjegyzést teszünk.

Foszlányok a kutyatartás történetéből

Egy nagyon rövid és vázlatosnak szánt gondolatsor fog következni. Alapját **Magyary-Kossa Gyula** *Magyar orvosi emlékek*⁴⁵ című könyvében lelt, a kutyával kapcsolatos adatok, és **Bíró Judit** szociológus *Démonok*⁴⁶ című könyvének néhány gondolata képezi.

Bíró Judit a középkortól errefelé veszi számba a démonok jelentését. A démon fogalmat a megszokottnál tágabban kezeli, de nem indokolatlanul. Démonikus lehet pl. a nő, a férfi, az állat, a hús, az eretnek, a csöcselék, az

utas, a dohányos, stb. Nem teljességében, hanem részint, néhány démonikusnak tulajdonsága alapján.

A Bíró Judit által használt démon-fogalom értelmében a prikulics is démonikus. Ezért érdemesnek látom idézni, mit ír az állattal, közülük a kutyával, valamint az „állati-emberi hibrid” lényekkel kapcsolatban.

„Amikor az állatot szimbólumként említették, akkor legtöbbször valamilyen ellenséges, ellenszenves tulajdonságot akartak vele képszerűvé tenni. Az állat legtöbbször a deviáns, a diabolisztikus szimbóluma volt. Az állatias viselkedés és jellegzetesség megszemélyesítője. A kutya különösen. Még nem jött el a békés viktoriánus időszak, amikor az ember a legkedvesebb barátjává fogadta; ekkor még a kutya a megzabolázhatatlan szexualitás és az agresszivitás jelképe volt. Mindannak, amit amonokromatikus hétköznapokkal, az erkölcsös és beszabályozott világ egyhangúságával összeegyeztethetetlennek deklaráltak.”⁴⁷ „Az állati-emberi hibrid lények pedig a szennyes, a tisztátalan, a nem emberi közkedvelt figurái voltak.”⁴⁸

Magyary-Kossa Gyula könyvéből néhány elmúlt századokból származó feljegyzést idéznék azzal kapcsolatban, hogy a kutyákat túlszaporulat vagy veszettség terjesztése miatt irtani kell, de mivel a kutyák irtása tisztátalan munka és mint ilyen nem nemes vagy céhbeli mesteremberhez illő, a cigányokra van bízva.

„1541. Veszettség. Brassóban az 1541–1551 közti tíz év alatt körülbelül 4000 kóbor kutyát vertek agyon a cigány pecérek (lictiores egiptii), kik különben az akasztásokat is végezték. Az egyik négy év alatt 15 tolvajt akasztott és kettőt lefejezett.”⁴⁹

„1557. nyara, Kolozsvár: elrendeli a közgyűlés, hogy a városbíró a „fáraókkal”, vagyis a cigány-pecérekkel minden héten veresse agyon a kutyákat.”

„1661. Nagybánya: az elszaporodás miatt a kutyák megölését elrendelik, mert már sok emberséges embereket is egynéhány helyeken meg is sebzettek.”

1740. Nagyszeben: cigányokra van bízva a kóbor kutyák irtása. „Hemzsegték.”

„1790-ben újra panasolja a katonai hatóság, hogy a város utcáin nagyon elszaporodtak a kutyák, melyek kivált éjjel az egész város nyugalma zavarják. Csak nyolcvan évvel később (1869) vezették be az ebadót, 793 ebtulajdonosra vetve ki azt.”

„1770-ben Vácott annyira elszaporodtak a veszett kutyák, hogy Mígazzi püspök elrendelte, miszerint a mészárosok csak két, a háztulajdonosok csak egy kutyát tarthatnak s ezeket is csak megkötvé; ki e parancsnak nem engedelmeskedik, 14 napi börtönre vetendő a ha ez sem használ, akkor kényszermunkára ítélandó.”⁵⁰

„1760. A veszprémi sebészek céhszabályzata: Amely mesterember pedig a Kristus szelidségétől eltávozván, ocsmány, parázna s egyéb nagy vétkekben, úgy mint tolvajságban, gyilkosságban, azon föllyül dög-nyúzásban, eb – vagy macska agyonverésén tapasztaltatnék, a böcsülletes czéhből kirekesztessék.”⁵¹

Ezekből a szövegekből kiderül, hogy sok kutyát tartottak, de környörtele-nül irtották őket, ha a város vezetősége úgy döntött, hogy veszélyt jelentene-k (támadás vagy veszettség terjesztése). A kutyák irtása (agyonverés és nyúzás) mint tisztátalan művelet egyenrangú volt az akasztással, és olyan „ocsmány” bűnökkel, mint a gyilkosság vagy a paráznság. Ma ezeknek a bűnöknek nincs ugyanolyan súlyuk. De érdekes, hogy az egyik prikulicsról úgy tartják, hogy lopott, általában az a vélemény, hogy a prikulics széttéphet egy embert, tehát gyilkolhat. Ezen kívül asszonyok ruháját tépi el/le. És ha arra gondolunk, hogy a cigányoknak nem volt nagy a „tisztessége”, hóhérok, sintérek voltak a városban, valamint a prikulics sem egy tiszteletreméltó ember a falu közösségében, már több hasonlatosságra is akadunk. A kü-lönbségek a közösségek másságával is magyarázhatóak: az egyik faluban, a másik városban történik. A faluban más a „közigazgatás”, nem rendelete-ken, hanem hagyományon alapul.

A kutya Szentmihályon

Mindaz, amit ebben a részben leírok, valószínűleg még sok helységben (és főleg faluban) ugyanígy van. De a prikulics miatt fontos emlékezni rá.

Az aranyosszéki emberek hangsúlyozottan haszonelvűen tartanak állatot. Kevés háztartás akad, ahol esztétikuma miatt tartanak „liliputi” tyúkot (ja-pán tyúk) vagy gyöngytyúkot; más hobbiból tartott állatok még ritkábbak. A „házikutya” (értsd: olyan kutya, „aki” a házba bejár és barátként, családtag-ként van tisztelve) ritka és mint túlzás, elítélendő. A házban leginkább a macskák fordulnak elő, de nem mindig jóindulatból. Vadászniuk kell az egerekre.

A szárnyas, nyúl, disznó, kecske és szarvasmarhatartás haszonelvű. A bá-násmód az állattal „emberséges”, de biztos, hogy 'levágják'. Ezt elrendelte-tésszerűnek tekintik.

A kutya: kötve jó. Láncon, behatárolt mozgástérrel, házikóval, evőedény-nyel, ivőedénnyel ellátva. A kutya feladata, hogy ugasson. A tolvajjal szem-beni agressziója egyenesen kívánatos. Vadnak nevelik, farkát megcsonkítják, megverik vagy megveretik kölyök korában. A játék még belefér az ember-kutya viszonyba. Ritkán van eleresztve – és akkor felügyelet alatt. A kutya csak akkor bolyong az utcán, ha „elszabadul”. Általában éjszaka megy el. Ilyenkor megtépetten és fáradtan jön haza. Kóbor kutyák nincsenek.

JEGYZETEK

1. Pócs: Átmeneti lények. Emberfarkas. I: *MN VII*. Néphit. 527–692.
2. Ipolyi, 1987. 361: farkaskoldus
3. Jankó, 1893. 241: kutyává változó boszorkány. Egy fontos részlet ebből a szövegből: „*Csak egy alak veszedelmes a boszorkánynak; ha ti. az agár képít veszi fel, a három kecskebukával nem tud addig visszamenni ősi alakjába, míg vért nem eresztenek rajta.*”
4. Gönczi, 1914 /csordásfarkas: 158, 177, 178, 179; küldött farkas: 176. Lásd még: kutya, farkas.
5. Róheim, 1925. 91.
6. Csefkó, 1926. 36–37.
7. Dömötör, 1984. 106: küldött farkas.
8. Erről a tanulmányról részletesen: *A prikulics társadalmi szempontból* című részben.
9. Komáromy Andor (1910): *A magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. 672, 675, 676. Schram Ferenc (1971): *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768.* /küldött farkas/ II. :198, 201, 205–206, 430, 439, 615–617, 638, 721. III.:145–146, 166; kutya képében boszorkány: I.: 160, 188, 220, 286, 304, 334, 389, 395, 472, 520. II.: 54, 98, 233, 481, 489, 493, 498, 501, 548, 590. III. : 157, 207.
10. Horváth István: A prikolics. In: *Magyarózdí toronyaljja*, Kolozsvár. 1971. 50.
11. Evseev: *Diçionar de magie, demonologie și mitologie românească*. 1997. 387–388.
12. A *strigois*zó a románban egyaránt jelent kísértetet és boszorkányt.
13. Vulcănescu, Romulus: *Mitologia română*. 1987. 304.
14. Eliade, Mircea: Dacii și lupii. In: *De la Zalmolxis la Genghis-Han*. 1980. 35.
15. Szóts István: A kozmikus lehetőség (<http://www.szignummedia.hu/11nov98/szots.html>) „*Eleven hagyományú, babonás vidék volt ez, az emberfarkas, a Prikulics története szájáról szájra járt. Előfordult, hogy egy öregasszony, Mariska Mohor, aki nekünk is kedvenc öreg mesélőasszonyunk volt, halálakor nagy dögvész ütött ki a faluban. Addig tanakodtak a derék emberek, amíg kiderítették, hogy valaki álmában meglátta az öregasszonyt, hogy az okozza a vést. Erre mi volt a teendő? Másnap vagy harmadnap hallottuk, rettentő megbotránkozva, hogy felásták a sírt, és persze el volt mozdulva a sírban a test, akkor beütöttek egy szeget a szívébe, tüskebokkal lefedték, azt petróleummal leöntötték és felgyújtották, és csodálatos módon megszűnt a marhavész...*”
16. Coman: *Bestiarul mitologic românesc*. 1996. 181–187.
17. Itt a tejelvivő boszorkány és a vérszívó vámpír képzete egyaránt felsejlik. Egy példa a „vegyülésre”.
18. Candrea: *Medicina magică*. 1944. 42.
19. Eliade: *Ocultism, vřjitorie și mode culturale*. 1997.
20. Mușlea-Bîrlea: *Tipologia folclorului*. 1970. 244–270.
21. Ginzburg: *Istorie nocturnă* (Éjszakai történet). 1996.
22. Strausz: *Bolgár néphit*. 1897. 160.
23. Freud: Egy kisgyermekkorai neurózis története („A farkasember”). In: *A farkasember*. 75–188.
24. *A babona mint társadalmi jelenség*. 1975. 171–186.
25. Mogyorósi Sándor: Hiedelem és paraszti értékrend. A werwolfhiedelem szociális aspektusai. In: *Ethnográfia* 1992, 206–218.
26. Vö. Pócs Éva: *Átmeneti lények. Emberfarkas.* „*A múlt századi és korábbi, a boszorkányperekben előforduló adatok szerint a farkassaválás képességét általában*

a közösségek marginális helyzetű tagjainak tulajdonították. Pásztorok, koldusok, csavargók időnként farkasalakot öltenek, és a nyájukat, esetleg a közösség más javait károsítják, az állatokat megtépi, megölik, ellopják. Tettüket a közösség vagy a földesúr elleni bosszú is motiválhatja.” (579.)

27. Allport: *Az előítélet*. Bp. 1977.
28. Részlet Magyar Zoltán várfalvi gyűjtésének kéziratából. Kiemelés tőlem.
29. R.: családnév.
30. S. I. 62 éves asszony így emlékezett rá: „Tudod, ki mondtunk mi prikulicsnak? Felsőfaluba az öreg Rosian 't. Azt mondták, hogy az változik át, és össze-vissza vót karmolva. És meghalt egy leánya. A temetőbe e' vót temetve, és minden nap vitte az ételt neki, nappal, a leányának. És nem beszélt, soha az emberekke' nem állt szóba. Rátottát vitt, sült tojást, szalonnát vitt, kolbászt vitt, tejet üveggel, megkésztve kávénak, kenyeret. Mi csak mentünk, s néztük. S mikó almát kaptunk, s olyasmit, mind a gyermekek – mit képzeltek, ő tette oda bé mindig – egy koszorút soha nem dobott e' a síró' az apja, s a koszorú alá mindig oda bé vótak téve. Há mi az almát, diót, gyermekek, e'szettük s megettük! És na, azt mondták, hogy az prikulics, hogy az éjjel változik át. Reggelre mindig olyan véres és össze van karmolva. Amikó gyermek voltam, ezt hallottam, még mondták, hogy ő vót a prikulics, az öreg Rosianu. Az egy román ember vót. (De mivé változott át?) Azt mondták, hogy kutyává. Verekedik a macskákkal, s ilyesmi. (S az emberekkel nem?) Nem, az embereket nem zavarta soha.”
31. Ez az egyetlen nő-prikulics, akiről hallottam (1999. január 3-án, szinte egy hónappal az előadás után).
32. Erről a prikulicsról szintén az előadás után hallottam. Sínfalvi gyerekek mesélték a szentmihályi iskolában (VIII. osztály), hogy egy gyéresi prikulics jár a sínfalvi discoba. Kb 30 éves fiatalember.
33. Harasztosi prikulicsról mesél Sz. M. Szentmihályon.
34. Ez a módszer Szentmihályt nem jelenik meg. De a gonosz elhárításának ismert módja (balkézssel vagy visszakézssel).
35. „Az ilyen emberrel ne legyen bajad, mikor így, né, az utcán vagy, találkozik veled, vagy kötőggyen veled, vagy mondjan valamit róla, me' így öste, mikó vá'ozik át prikuliccsá, mind porrá tesz, mind össze-vissza szagattya. Addig urmerálja, amíg megfogja. Az olyant addig urmerálja, s akkor össze-vissza tépi a ruháját. Összekarmolja, s letépi a ruhádat. Nyavalyatörést tesz az emberbe, olyan ijedtséget tesz beléje.” (N.I.)
36. Pócs, *Átváltozások*. Bp. 1998. 94–95.
37. I.P. Culianu: *Călători în lumea de dincolo*. București. 1996.
38. Culianu, 1996, 48.
39. Hesse, 1997. 62.
40. *Szociálintropológia*. Budapest. 1996. 74–104.
41. Leach, 1996. 74.
42. A *kognitív világ* fogalma a néprajzban használt *világkép* fogalmától abban különbözik, hogy nem csupán a világgal kapcsolatos képzeteket és a köztük fennálló összefüggések statikus rendszerét tartalmazza, hanem azokat az operációs rendszereket (*kognitív rendszerek*) is, amelyek a használatához szükségesek. A kognitív rendszerek kutatásával a *kognitív tudomány* (*megismeréstudomány*) foglalkozik. Lásd pl. Pléh Csaba: *Bevezetés a megismeréstudományba*, Budapest. 1998.
43. Mannoni, Pierre: *A félelem*. Budapest. 1991.

44. Ezt tovább lehetne bontani a következőképpen: 1. Két egymástól távol lakó falubeli találkozása; 2. Két szomszéd vagy egymással munkakapcsolatban álló (tehát közelebbi viszonyban levő falubeli) találkozása.
45. Magyary-Kossa, I–IV. Budapest. 1929–40.
46. Bíró Judit: *Démonok*, Budapest. 1997.
47. Bíró, 1997. 37.
48. Bíró, 1997. 11.
49. Magyary-Kossa, III. 166./ *Századok*. 1896. 740.
50. Magyary-Kossa, III. 64.
51. Magyary-Kossa, III. 481. Lásd még: veszett kutyákról II. 156.; Kutyaölés, mint meggyalázó delictum II. 157.

IRODALOM

BÍRÓ Judit

1997 *Démonok*. Budapest.

CANDREA, Ion

1944 *Medicina magică*. București.

COHN, Norman

1994 *Európa démonai. A boszorkányüldözés története*. Budapest.

COMAN, Mihai

1996 *Bestiarul mitologic românesc*. București.

CULIANU, Ioan Petru

1996 *Călătorii în lumea de dincolo*. București.

CSEFKÓ Gyula

1926 Küldött farkas, küldött kutya, küldött ördög. In: *Ethnographia* 1926/37. 36–37.

DÖMÖTÖR Tekla

1981 *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest.

ELIADE, Mircea

1980 *De la Zalmoxis la Genghis-Han*. București.

1997 *Ocultism, vrăjitorie și mode culturale*. București.

EVSEEV, Ivan

1997 *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*. Timișoara.

FREUD, Sigmund

1998 *A farkasember*. Klinikai esettanulmányok II. Filum Kiadás.

GINZBURG, Carlo

1996 [1989] *Istorie nocturnă. O interpretare a sabatului*. Iași [Storia notturna, Giulio Einaudi editore, Torino].

GÖNCZI Ferenc

1914 *Göcsej*. Kaposvár.

HERMANN Imre

1984 *Az ember ősi ösztönei*. Budapest.

HESSE Hermann

1997 *A pusztai farkas*. Budapest.

HORVÁTH István

1971 *Magyarózdai toronyalja*. Kolozsvár.

- IPOLYI Arnold**
1987 *Magyar Mythológia*. Budapest.
- JAHODA Gustav**
1975 *A babona lélektana*. Budapest.
- JANKÓ János**
1893 *Torda – Aranyosszék, Torockó magyar népe*.
- KESZEG Vilmos**
1994 *A mezőségi magyar hiedelemrendszer szerkezete*. Kézirat.
- KOMÁROMY Andor**
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*.
- LEACH, Edmund**
1996 *Szociálanropológia*. Budapest.
- MAGYARY-KOSSA Gyula**
1929–40 *Magyar orvosi emlékek I–IV*.
- MANNONI, Pierre**
1991 *A félelem*. Budapest.
- MITOLÓGIAI ENCIKLOPÉDIA I–II.**
(1988) Főszerk. Tokarev, Sz. A. Budapest
- MOGYORÓSI Sándor**
1992 *Hiedelem és paraszti értékrend. A werwolfhiedelem szociális aspektusai*. In: *Ethnographia*.
- MUŞLEA, Ion – BÎRLEA, Ovidiu**
1970 *Tipologia folclorului. Din răspunsurile la chestionarele lui B. P. Haşdeu*. Bucureşti
- RÓHEIM Géza**
1925 *Magyar néphit és népszokások*. Budapest.
- PLÉH Csaba**
1998 *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest.
- PÓCS Éva**
1990 *Néphit*. In: Dömötör Tekla (szerk.) *Magyar Néprajz VII*. 527–692.
1997 *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkori forrásokban*. Budapest.
- SCHRAM Ferenc**
1971 *Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. I–II*. Budapest.
- SENN, Harry**
1982 *Roumanian Werwolves. Season, Ritual, Cycles*. *Folklore*, 93:2. 206-215.
- SOLYMOSSY Sándor**
1933–35 *Hitvilág*. In: *A magyarság szellemi néprajza*. MN IV.
- STRAUSZ Adolf**
1897 *Bolgár néphit*.
- SZÓTS István**
1998 *A kozmikus lehetőség*. <http://www.szignummedia.hu/11nov98/szots.html>
- VULCANESCU, Romulus**
1987 *Mitologia română*. Bucureşti.